

Γιώργος Γρόλλιος & Γιάννης Κάσκαρης

Το 2023 κυκλοφόρησε, ως το τρίτο από τα τέσσερα μέρη της ιστορίας της Διδασκαλικής Ομοσπονδίας Ελλάδας (ΔΟΕ), ο τόμος τον οποίο υπογράφει ο Σήφης Μπουζάκης και αφορά την περίοδο από το 1974 μέχρι το 2000 (Μπουζάκης, 2023). Ο συγκεκριμένος τόμος έχει ήδη δεχτεί κριτική από τον Δημήτρη Μαριόλη για παραποίηση της ιστορίας του εκπαιδευτικού κινήματος και της μεγαλύτερης συνδικαλιστικής ομοσπονδίας της χώρας (Μαριόλης, 2023). Το πρώτο σκέλος της κριτικής αναφέρεται σε δύο εξόφθαλμα πραγματολογικά λάθη του συγγραφέα. Τα λάθη αυτά, μαζί με πολλά άλλα (περίπου σαράντα), φαίνεται ότι παραδέχτηκε ο Μπουζάκης, αφού ο τρίτος τόμος, σε αντίθεση με τους άλλους που συγκροτούν το εγχείρημα συγγραφής της ιστορίας της ΔΟΕ, συνοδεύεται από ένα δισέλιδο παροραμάτων και διορθώσεων.

Ωστόσο, ο Μπουζάκης δεν διόρθωσε το μεγαλύτερης βαρύτητας λάθος το οποίο του καταλόγισε το δεύτερο σκέλος της ίδιας κριτικής: «Καμία απολύτως αναφορά δεν γίνεται στο κίνημα των εξεταστικών του 1998, ένα από τα πιο πρωτότυπα, μαζικά, μαχητικά και συγκρουσιακά εκπαιδευτικά κινήματα με μαζική συμμετοχή φοιτητών, νεολαίων και εργατικών σωματείων σε όλη τη χώρα. Με δεκάδες εκπαιδευτικούς, εργαζόμενους και φοιτητές τραυματίες ή συλληφθέντες, έναν παρά λίγο νεκρό φοιτητή, έναν διαδηλωτή που πυροβολήθηκε από την αστυνομία σε πανεκπαιδευτικό συλλαλητήριο. Ένα κίνημα στο οποίο οφείλεται το γεγονός ότι δεκάδες χιλιάδες εκπαιδευτικοί διορίστηκαν με την επετηρίδα και μετά το 1998, ότι ακόμα και σήμερα, 25 χρόνια μετά, η προϋπηρεσία υφίσταται, έστω και σε αυτό το απαράδεκτο σύστημα διορισμών που λέγεται προσοντολόγιο. Σιωπή λοιπόν, κι αυτό παρά το ότι η βασική πηγή των συντακτών του τόμου είναι το *Διδασκαλικό Βήμα* το οποίο με πρωτοσέλιδά του αναφέρεται στις κινητοποιήσεις και τις απεργίες του Ιουνίου του 1998» (Μαριόλης, 2023).

Είναι φανερό ότι το δεύτερο σκέλος της κριτικής του Μαριόλη αναδεικνύει το γεγονός ότι ο Μπουζάκης αποσιωπά τις κινητοποιήσεις και συγκρούσεις που προκάλεσε ένα από τα βασικά μέτρα της εκπαιδευτικής μεταρρύθμισης του Πανελληνίου Σοσιαλιστικού Κινήματος (ΠΑΣΟΚ) του 1997, η οποία συνήθως αποκαλείται «μεταρρύθμιση Αρσένη», λόγω της θητείας του Γεράσιμου Αρσένη στο Υπουργείο Παιδείας στην κυβέρνηση του Κωνσταντίνου Σημίτη από το 1996 μέχρι το 2000. Αυτό το μέτρο αφορούσε την κατάργηση της επετηρίδας ως τρόπου μόνιμου διορισμού των εκπαιδευτικών στην πρωτοβάθμια και στη δευτεροβάθμια εκπαίδευση. Προφανώς, η αποσιώπηση των κινητοποιήσεων και συγκρούσεων τις οποίες προκάλεσε η κατάργηση της επετηρίδας συνδέεται και με όσα υποδηλώνονται στον τίτλο της κριτικής του Μαριόλη, «Πράσινος, βαθύς πράσινος: ο τρίτος τόμος της ιστορίας της ΔΟΕ».

Όμως, ο Μπουζάκης δεν περιορίστηκε στην προαναφερθείσα αποσιώπηση που ωραιοποιεί την κυβερνητική πολιτική του ΠΑΣΟΚ στην εκπαίδευση στα μέσα και τα τέλη της δεκαετίας του 1990. Στην υποσημείωση 82 (σσ.95-96) του τρίτου τόμου της ιστορίας της ΔΟΕ παραπέμποντας σε άρθρο μας με τίτλο «Η συμβολή του ΠΑΣΟΚ στην πρόωθηση και υλοποίηση της νεοφιλελεύθερης νεοσυντηρητικής αναδιάρθρωσης στην Ελλάδα», στο περιοδικό *Αντιτετράδια της Εκπαίδευσης*, το 2005, ο Μπουζάκης αναφέρει ότι πρόκειται για «ισχυρισμό» η τεκμηριωμένη θέση μας ότι το ΠΑΣΟΚ συνέβαλε στη νεοφιλελεύθερη και

νεοσυντηρητική στροφή στην εκπαίδευση την συγκεκριμένη χρονική περίοδο. Πρόκειται, σύμφωνα με τον Μπουζάκη, για έναν «ισχυρισμό» τον οποίο, «μόνο προκατασκευασμένα ερμηνευτικά σχήματα και πολιτικές σκοπιμότητες» μπορούν να δικαιολογήσουν.

Ομολογούμε ότι αμφιταλαντευτήκαμε ανάμεσα στο εάν άξιζε τον κόπο να απαντήσουμε ή όχι στα λεγόμενα του Μπουζάκη περί μη συμβολής του ΠΑΣΟΚ στη νεοφιλελεύθερη-νεοσυντηρητική στροφή στην ελληνική εκπαίδευση. Στο να μην απαντήσουμε συνηγορούσαν, κυρίως, τα εξής.

1. Στον Μπουζάκη έχει ήδη ασκηθεί μια εξαιρετικά αναλυτική και εμπειριστατωμένη κριτική από τον Χαράλαμπο Νούτσο για τη συγγραφή «αγιογραφίας» του Γεωργίου Παπανδρέου η οποία βρίθει ιστορικών ανακρίβειών, αντιφάσεων, αοριστολογιών και διαστρεβλώσεων. Για παράδειγμα, ο Νούτσος έδειξε ότι ο Μπουζάκης παρέλειψε να εξετάσει τον ρόλο του Παπανδρέου στις αντικομμουνιστικές διώξεις κατά τη διάρκεια της υπουργικής θητείας του στον μεσοπόλεμο με το πασίγνωστο ιδιώνυμο, αλλά και κατά τη διάρκεια της υπουργικής θητείας του στη μεταπολεμική εποχή. Τελικά, μέσω της αγιογραφίας του Παπανδρέου, ο Μπουζάκης εξυπηρετούσε τον εκσυγχρονισμό που υποστήριζε το ΠΑΣΟΚ το 1997 και το 1999, όταν ο ίδιος συνέγραψε και επιμελήθηκε τους δύο σχετικούς τόμους ως πρόεδρος της Ένωσης Φίλων του Ιδρύματος Γ. Παπανδρέου (Νούτσος, 1997, 2002).

2. Στον Μπουζάκη έχει ασκήσει κριτική ο ένας από εμάς το 2001, για την υποστήριξη την οποία παρείχε στη μεταρρύθμιση Αρσένη. Συγκεκριμένα, ο Μπουζάκης παρουσίασε τις συνέπειές της όπως η αύξηση των ποσοστών αποτυχίας και διαρροής στο Λύκειο, τις συγκρούσεις που προκάλεσε η κατάργηση της επετηρίδας και την επιστροφή του αυταρχικού επιθεωρητικού ελέγχου των εκπαιδευτικών με το διαβόητο Σώμα Μονίμων Αξιολογητών, ως αδυναμίες και προβλήματα κάθε «τολμηρού» εγχειρήματος. Επίσης, συνέβαλε στην προσπάθεια μεταμόρφωσης των κοινωνικοπολιτικών διαμαχών σε αντιπαραθέσεις ηθικού-ψυχολογικού χαρακτήρα. Οι υποστηρικτές της μεταρρύθμισης Αρσένη παρουσιάζονταν ως καλόπιστοι, ειλικρινείς, ανιδιοτελείς και θαρραλέοι, να καταπολεμούν τη χαλάρωση-αδιαφορία των εκπαιδευτικών και να ανοίγουν τον δρόμο του «σχολείου των απαιτήσεων» που θα αντικαθιστούσε το «σχολείο χαβαλέ». Ακόμη, οι κινητοποιήσεις των μαθητών και των εκπαιδευτικών περιγράφονταν με τη συνδρομή ιατρικών όρων («νοσηρό κλίμα των καταλήψεων»), όπως και οι προοπτικές της μεταρρύθμισης Αρσένη («υγιές πανεπιστήμιο»). Βέβαια, η τελευταία προβαλλόταν ως μία μεταρρύθμιση που εξυπηρετούσε το εθνικό συμφέρον, το οποίο βρίσκεται υπεράνω όλων (Γρόλλιος, 2002).

Τα προηγούμενα συνηγορούσαν στο να μην απαντήσουμε στον Μπουζάκη, εφόσον έκαναν

σαφές ότι έχει προ πολλού πρωταγωνιστήσει στην ωραιοποίηση της εκπαιδευτικής πολιτικής του ΠΑΣΟΚ. Συνεπώς, η επισήμανση της νέας προσπάθειάς του να ωραιοποιήσει περαιτέρω την εκπαιδευτική πολιτική του ίδιου κόμματος με την υποσημείωση 82 του τρίτου τόμου της ΔΟΕ δεν θα προσέφερε κάτι σημαντικό.

Ωστόσο, αποφασίσαμε τελικά να απαντήσουμε, αρχικά με το παρόν σύντομο κείμενο και στη συνέχεια στο πλαίσιο ευρύτερης εργασίας, διότι θεωρούμε ότι έτσι θα συμβάλουμε, για ακόμη μία φορά, στη συζήτηση για το ιστορικό, πολιτικό και ιδεολογικό πλαίσιο της νεοφιλελεύθερης - νεοσυντηρητικής αναδιάρθρωσης στην ελληνική οικονομία, κοινωνία και εκπαίδευση. Πρόκειται για μια ευρύτερη συζήτηση με κρίσιμη σημασία, η οποία είναι αναγκαίο να εμπλουτίζεται διαρκώς μέσω της διατύπωσης, αντιπαράθεσης και κριτικής απόψεων, εφόσον η αναδιάρθρωση συνεχίζεται μέχρι και σήμερα, με την τωρινή κυβερνητική πολιτική της Νέας Δημοκρατίας του Κυριάκου Μητσοτάκη (Γρόλλιος & Λιάμπας, 2023).

Η υποσημείωση αριθμός 82 του τρίτου τόμου της ιστορίας της ΔΟΕ

Απόσπασμα 1ο -δεκαετία του 1980: «Οι εκπαιδευτικές μεταρρυθμίσεις της δεκαετίας του '80, ιδιαίτερα της πρώτης τετραετίας, μπορούν να ερμηνευτούν στο πλαίσιο της κριτικής, κοινωνιο-μεταρρυθμιστικής θεωρίας (Σ. Μπουζάκης, *Εκπαιδευτικές Μεταρρυθμίσεις στη δεκαετία του '80- Μια αναλυτική -ερμηνευτική προσέγγιση των νέων προσπαθειών και των νέων αδιεξόδων* στο Ι. Πυργιωτάκης-Ι. Κανάκης, επιμ., *Η Παγκόσμια Κρίση...* ό.π. σσ. 240-265), όπως την ανέπτυξε ο Ruelcker (T. Ruelcker, *Bildung, Gesellschaft, Wissenschaft*, Berlin, 1975). Σύμφωνα με αυτό το ερμηνευτικό σχήμα (βρίσκεται σε αντίθεση με τον λειτουργισμό επιχειρήθηκε να ερμηνευτούν οι εκπαιδευτικές αλλαγές που δοκιμάστηκαν στο πλαίσιο του κράτους πρόνοιας της δυτικοευρωπαϊκής σοσιαλδημοκρατίας). Εκπαιδευτική μεταρρύθμιση με βάση αυτή την ερμηνεία δε σημαίνει απλώς προσαρμογή του εκπαιδευτικού συστήματος στις συνθήκες που αλλάζουν σε άλλα υποσυστήματα αλλά αλλαγή του σχολείου, με στόχο τη στήριξη σημαντικών κοινωνικών διαδικασιών και τη διόρθωση κοινωνικών αδικιών. Με την έννοια αυτή, η εκπαιδευτική μεταρρύθμιση αποκτά στοιχεία μιας πολύπλευρης και πολυσύνθετης διαδικασίας και δεν περιορίζεται στο εσωτερικό του σχολείου, αφού στοχεύει στη συνολικότερη κοινωνική αλλαγή» (Μπουζάκης, 2023, σσ.95-96).

Από το προηγούμενο απόσπασμα γίνεται φανερό ότι η «κριτική κοινωνιο-μεταρρυθμιστική θεωρία» του Ruelcker, η οποία κατά τον Μπουζάκη μπορεί να χρησιμοποιηθεί ως ερμηνευτικό πλαίσιο για τις εκπαιδευτικές μεταρρυθμίσεις της δεκαετίας του 1980, θεμελιώνεται σε όρους οι οποίοι δεν προσδιορίζονται. Οι όροι «αλλαγή του σχολείου», «στήριξη σημαντικών κοινωνικών διαδικασιών», «διόρθωση κοινωνικών αδικιών» και «συνολικότερη κοινωνική

αλλαγή» στην οποία στοχεύει η εκπαιδευτική μεταρρύθμιση, είναι παντελώς άοριστοι κοινωνικά, πολιτικά και ιδεολογικά. Συνεπώς πρόκειται για μια θεωρία ακατάλληλη ως βάση όχι μόνο για τη μελέτη των εκπαιδευτικών μεταρρυθμίσεων στην Ελλάδα της δεκαετίας του 1980, αλλά και για τη μελέτη οποιασδήποτε εκπαιδευτικής μεταρρύθμισης.

Το ότι ο Μπουζάκης θεωρεί ότι οι εκπαιδευτικές μεταρρυθμίσεις της δεκαετίας του 1980 μπορούν να ερμηνευτούν στο πλαίσιο της συγκεκριμένης θεωρίας, ενώ ο ίδιος γράφει ότι απ' αυτήν «απουσιάζει μια συγκροτημένη επιστημονική θεωρία για την κοινωνία και συνακόλουθα το περιεχόμενο του όρου 'κοινωνική αλλαγή' είναι αρκετά συγκεχυμένο» (Μπουζάκης, 1992, σ.244) αποτελεί μία από τις αντιφάσεις του δικού του κειμένου, στο οποίο μας παραπέμπει. Δεν θα ασχοληθούμε εδώ περαιτέρω μ' αυτές τις αντιφάσεις. Θα στρέψουμε την προσοχή μας στα βασικά χαρακτηριστικά και στις σχέσεις μεταξύ των κοινωνικοοικονομικών μεταβολών και των εκπαιδευτικών μεταρρυθμίσεων των δεκαετιών 1980 και 1990, για να απαντήσουμε στα λεγόμενα του Μπουζάκη περί μη συμβολής του ΠΑΣΟΚ στη νεοφιλελεύθερη και νεοσυντηρητική αναδιάρθρωση της εκπαίδευσης.

Το ΠΑΣΟΚ στην τετραετία 1981-1985 άσκησε μια ρεφορμιστική σοσιαλδημοκρατική πολιτική διαχείρισης του καπιταλισμού και σε καμιά περίπτωση μια πολιτική σοσιαλιστικού μετασχηματισμού της οικονομίας και της κοινωνίας, αφού δεν άλλαξαν οι παραγωγικές και κοινωνικές σχέσεις, δεν εγκαθιδρύθηκαν μορφές δημοκρατίας των λαϊκών (εκμεταλλεζόμενων και καταπιεζόμενων) κοινωνικών τάξεων και ματαιώθηκε η απεμπλοκή της χώρας από τον ιμπεριαλιστικό μηχανισμό της Βορειοατλαντικής Συμμαχίας (NATO). Η εκπαιδευτική μεταρρύθμιση στην οποία προχώρησε το ΠΑΣΟΚ ήταν αντίστοιχη με τις οικονομικές και κοινωνικές αλλαγές τις οποίες πραγματοποίησε ως κυβέρνηση.

Πιο συγκεκριμένα, η κεϋνσιανή οικονομική πολιτική και η οικοδόμηση ενός κράτους πρόνοιας με μέτρα όπως οι αυξήσεις στους μισθούς των εργαζομένων και η αυτόματη τιμαριθμική αναπροσαρμογή, η επέκταση της επικουρικής ασφάλισης σε όλους τους εργαζόμενους, η θεσμοθέτηση της άδειας 4 εβδομάδων με αποδοχές και της ισότητας ανδρών-γυναικών στις εργασιακές σχέσεις, ο εκδημοκρατισμός του συνδικαλιστικού κινήματος, η αναγνώριση του πολιτικού γάμου ως ισότιμου του θρησκευτικού, η αναγνώριση της εθνικής αντίστασης, η ψήφος στα 18 και η θέσπιση δημόσιου συστήματος υγείας, αντιστοιχούσαν στη διεύρυνση της αστικής μεταρρύθμισης της εκπαίδευσης και τον εκδημοκρατισμό της. Δηλαδή αντιστοιχούσαν σε μέτρα όπως η κατάργηση των εισαγωγικών εξετάσεων για το λύκειο και τα μεταλυκειακά προπαρασκευαστικά κέντρα για τις εισαγωγικές στο πανεπιστήμιο, η θεσμοθέτηση του πολυκλαδικού λυκείου ως νέου τύπου ανώτερης δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης παράλληλα με το γενικό και το τεχνικό λύκειο, η ίδρυση πανεπιστημιακών

τμημάτων για την εκπαίδευση δασκάλων και νηπιαγωγών, ο νόμος 1268/1982 για το πανεπιστήμιο και η κατάργηση του επιθεωρητισμού στην πρωτοβάθμια και δευτεροβάθμια εκπαίδευση.

Η ρεφορμιστική σοσιαλδημοκρατική πολιτική διαχείρισης του καπιταλισμού ήταν, πρώτα απ' όλα, αποτέλεσμα της δυναμικής του πολιτικού ριζοσπαστισμού της μεταπολίτευσης και των κοινωνικών αγώνων στους οποίους συμμετείχε ένα ευρύ φάσμα κοινωνικών τάξεων, στρωμάτων και ομάδων από το 1974 μέχρι το 1981. Τα φαινόμενα αυτά, άλλωστε, έπαιξαν σημαντικό ρόλο στη συγκρότηση και ανάπτυξη του ΠΑΣΟΚ, καθώς και στον εκλογικό του θρίαμβο το 1981, όταν συγκέντρωσε το 48% των ψήφων στις βουλευτικές εκλογές.

Βέβαια, στο ΠΑΣΟΚ εξελίχθηκε στο ίδιο χρονικό διάστημα μια σταδιακή προς τα δεξιά μετατόπιση των πολιτικών του θέσεων για την οικονομία, την κοινωνία και την εκπαίδευση, η οποία ευχερώς προκύπτει από τη μελέτη των κυβερνητικών προγραμμάτων του 1977 και του 1981. Για παράδειγμα, οι κοινωνικοποιήσεις σχεδόν του συνόλου των επιχειρήσεων με καθοριστική σημασία για την ελληνική οικονομία περιορίστηκαν στις κοινωνικοποιήσεις των τραπεζών και του ορυκτού πλούτου και οι αναφορές στον πολιτικό και κοινωνικό χαρακτήρα της εκπαίδευσης αντικαταστάθηκαν από αναφορές για τη σχέση της με το έθνος (Γρόλλιος & Κάσκαρης, 2005). Η σταδιακή μετατόπιση των προγραμματικών θέσεων του ΠΑΣΟΚ που διαμορφώθηκε από τη σταδιακή αλλαγή των πολιτικών συσχετισμών δύναμης στο εσωτερικό του πριν ακόμη τις εκλογές του 1981, αποτέλεσε βασική προϋπόθεση για τη στροφή του 1985.

Το ΠΑΣΟΚ άλλαξε ριζικά στη δεκαετία του 1980. Ο Μπουζάκης ελάχιστα κατανοεί αυτή την αλλαγή, όταν κάνει λόγο για «εκπαιδευτικές μεταρρυθμίσεις της δεκαετίας του '80, ιδιαίτερα της πρώτης τετραετίας» δηλαδή εκπαιδευτικές μεταρρυθμίσεις οι οποίες εκτείνονται και στις δύο κυβερνητικές τετραετίες του ΠΑΣΟΚ, του 1981-1985 και του 1985-1989. Όμως, στη δεύτερη τετραετία, η μεταρρύθμιση της πρώτης τετραετίας ούτε διευρύνθηκε ούτε βάθυνε, διότι το ΠΑΣΟΚ στράφηκε ριζικά προς τα δεξιά μετά το 1985. Πρόκειται για μια στροφή κεφαλιώδους σημασίας, τα βασικά στοιχεία της οποίας παραθέτουμε αμέσως παρακάτω.

Διεθνώς, το 1985 ήταν ένα έτος-καμπή, μια βραδυφλεγώς εκρηκτική χρονιά διότι τότε εμφανίστηκαν φαινόμενα που επηρέασαν βαθιά τις μετέπειτα πολιτικές εξελίξεις. Ο Μιχαήλ Γκορμπατσώφ έγινε ηγέτης της τότε Σοβιετικής Ένωσης, αρχίζοντας να αμφισβητεί το μοντέλο οικοδόμησής της και προχωρώντας σε οικονομικές και πολιτικές μεταρρυθμίσεις. Σχεδόν ταυτόχρονα, η Ενιαία Ευρωπαϊκή Πράξη σηματοδότησε μια αποφασιστική ώθηση στη

διαδικασία της ευρωπαϊκής ενοποίησης θέτοντας ως στόχο τη συγκρότηση της ενιαίας ευρωπαϊκής αγοράς το 1992. Στο εσωτερικό της χώρας, το 1985 σήμανε το τέλος της κεϋνσιανής οικονομικής πολιτικής της πρώτης κυβέρνησης του ΠΑΣΟΚ και τη στροφή προς τις ιδέες του νεοφιλελευθερισμού. Αυτές οι ιδέες επηρέασαν τις συμπεριφορές κυρίως των μεσαίων και ανώτερων αστικών κοινωνικών στρωμάτων, καθώς και σημαντικού μέρους της νεολαίας, στην κατεύθυνση του ατομισμού, του πλουτισμού και του επιδεικτικού καταναλωτισμού. Ο κρατικός παρεμβατισμός, το συλλογικό και η εθνική αυτοδυναμία υποχώρησαν έναντι της ιδιωτικής πρωτοβουλίας, του ατομικού και του ευρωπαϊκού προσανατολισμού (Βούλγαρης, 2001).

Η νεοφιλελεύθερη διαχείριση της δεύτερης τετραετίας του ΠΑΣΟΚ στην οικονομία, με την κατάργηση της αυτόματης τιμαριθμικής αναπροσαρμογής και την απαγόρευση των αυξήσεων στις αποδοχές των εργαζομένων, είχε ως κεντρικό στόχο τη μείωση του εργατικού κόστους για τις επιχειρήσεις. Δεν ήταν τυχαίο, βέβαια, ότι η στροφή προς τη λιτότητα για τους εργαζόμενους συνδυάστηκε με τη ρήξη της κυβέρνησης του ΠΑΣΟΚ με τη Γενική Συνομοσπονδία Εργατών Ελλάδας και το δικαστικό πραξικόπημα για την ανατροπή της νόμιμης ηγεσίας της.

Ο νεοφιλελευθερισμός αποτέλεσε (και συνεχίζει να αποτελεί) πρωταρχικά μια επίθεση των δυνάμεων του κεφαλαίου εναντίον των δυνάμεων της εργασίας, στόχευε (και στοχεύει) στη σταδιακή άρση των κατακτήσεων των εργαζομένων. Στο Ηνωμένο Βασίλειο και στις Ηνωμένες Πολιτείες η Μάργκαρετ Θάτσερ και ο Ρόναλντ Ρέϊγκαν συγκρούστηκαν σκληρά με τα συνδικάτα των ανθρακωρύχων και των ελεγκτών εναέριας κυκλοφορίας (αντίστοιχα) για να εφαρμόσουν τα νεοφιλελεύθερα προγράμματά τους στην οικονομία, στην κοινωνία και στην εκπαίδευση. Στην Ελλάδα, η ανάλογη σύγκρουση με το εργατικό κίνημα έγινε με το πρόγραμμα λιτότητας που εφάρμοσε η κυβέρνηση του ΠΑΣΟΚ το 1985, στην προώθηση του οποίου πρωταγωνίστησε ο τότε υπουργός οικονομίας και μετέπειτα πρωθυπουργός Σημίτης.

Η υπογραφή της Ενιαίας Ευρωπαϊκής Πράξης το 1986 από την κυβέρνηση του ΠΑΣΟΚ σήμαινε την αποδοχή του νεοφιλελεύθερου σχεδίου το οποίο συνένωνε τις χώρες της τότε Ευρωπαϊκής Οικονομικής Κοινότητας στη βάση των τεσσάρων ελευθεριών, δηλαδή της κίνησης των κεφαλαίων, των εμπορευμάτων, των υπηρεσιών και του εργατικού δυναμικού. Το σχέδιο αυτό συνεπαγόταν την απελευθέρωση των χρηματοπιστωτικών συστημάτων και το άνοιγμα των αγορών στις μεταφορές, τις τηλεπικοινωνίες και την ενέργεια (Λιόσης, 2024).

Η στροφή στην οικονομική πολιτική το 1985 έλυσε την αντίφαση μεταξύ της σοσιαλιστικής

επαγγελίας και του καπιταλιστικού εκσυγχρονισμού που καθόρισε το πλαίσιο των εσωκομματικών συγκρούσεων του ΠΑΣΟΚ μέχρι το 1ο Συνέδριό του το 1984 (Ασημακόπουλος, 2016). Η εσωτερίκευση του ευρωπαϊσμού σε νεοφιλελεύθερη κατεύθυνση, μετά την Ενιαία Ευρωπαϊκή Πράξη το 1986, σχετιζόταν με τη μετεξέλιξη του ΠΑΣΟΚ από νεότευκτο πολιτικό κόμμα στελεχών του 1974 σε κόμμα μαζών της περιόδου 1975-1977, σε πολυσυλλεκτικό κόμμα της περιόδου 1977-1985 και, τελικά, σε κόμμα του κράτους από το 1985 και μετά. Η τεχνοκρατική εσωκομματική τάση του ΠΑΣΟΚ που ήταν διακριτή από την ίδρυσή του το 1974 αλλά είχε αποδυναμωθεί στα πρώτα τρία χρόνια της μεταπολίτευσης έναντι των άλλων δύο τάσεων (αριστερή/σοσιαλιστική και κομφορμιστική/παλαιοκομματική), αξιοποίησε τη στροφή του 1985 για να ενισχύσει βαθμιαία ακόμα περισσότερο τη θέση της, η οποία είχε ήδη ευνοηθεί από τη σταδιακή δεξιόστροφη μετατόπιση των πολιτικών θέσεων του κόμματος μετά το 1977 (Σπουρδαλάκης, 1998).

Η στροφή του ΠΑΣΟΚ το 1985 προς τη νεοφιλελεύθερη διαχείριση δεν έβαλε τέλος μόνο στην κεϋνσιανή οικονομική πολιτική και στα μέτρα οικοδόμησης κράτους πρόνοιας της πρώτης κυβερνητικής τετραετίας. Έβαλε τέλος και στη διεύρυνση-εμβάθυνση της αστικής μεταρρύθμισης της εκπαίδευσης και τον εκδημοκρατισμό της. Παράλληλα, η ρητορική του υπουργού παιδείας Αντώνη Τρίτση που περιείχε νεοσυντηρητικά ιδεολογήματα για την ανάγκη εθνικής συναίνεσης στην κατεύθυνση μιας ελληνοκεντρικής και χριστιανικής παιδείας που θα εξυπηρετούσε την ευρωπαϊκή προοπτική της χώρας, για επαναφορά της διδασκαλίας των αρχαίων ελληνικών από το πρωτότυπο και για την αναγόρευση της οργάνωσης των μαθητών σε παρατάξεις σε έγκλημα κατά του έθνους, συνέβαλε στην ιδεολογικοπολιτική προετοιμασία για την προώθηση των πρώτων μέτρων της νεοφιλελεύθερης-νεοσυντηρητικής αναδιάρθρωσης από τη Νέα Δημοκρατία (ΝΔ), στις αρχές της δεκαετίας του 1990.

Συνοψίζουμε και συμπεραίνουμε. Το ΠΑΣΟΚ συνέβαλε στη νεοφιλελεύθερη-νεοσυντηρητική αναδιάρθρωση της ελληνικής οικονομίας και κοινωνίας στη δεκαετία του 1980, γεγονός που αντιπαρέρχεται επιμελώς ο Μπουζάκης. Το πρόγραμμα λιτότητας με την κατάργηση κατακτήσεων των εργαζομένων, η επίθεση στο εργατικό κίνημα και η υπογραφή της πράξης για την ευρωπαϊκή ενοποίηση σε νεοφιλελεύθερη βάση ήταν τα τρία κορυφαία γεγονότα που τεκμηριώνουν την προσχώρηση του ΠΑΣΟΚ στη λογική αυτής της αναδιάρθρωσης. Η στροφή του 1985 στην οικονομία και την κοινωνία δεν συνοδεύτηκε με μια αντίστοιχη προώθηση της νεοφιλελεύθερης-νεοσυντηρητικής αναδιάρθρωσης στην εκπαίδευση. Ωστόσο, συνοδεύτηκε με στασιμότητα στην ολοκλήρωση της αστικής μεταρρύθμισης και του εκδημοκρατισμού της η οποία συνδυάστηκε με την προβολή μιας ρητορικής με νεοσυντηρητικά στοιχεία από τον τότε υπουργό παιδείας, που συνέργησαν

στην ιδεολογικοπολιτική προετοιμασία και συνεπώς στο άνοιγμα του δρόμου για την εφαρμογή της νεοφιλελεύθερης-νεοσυντηρητικής αναδιάρθρωσης και στην εκπαίδευση στη δεκαετία του 1990. Με αυτή την έννοια, είναι ξεκάθαρο ότι το ΠΑΣΟΚ μετά το 1985 δεν είναι καθόλου αθώο για την προώθηση αυτής της αναδιάρθρωσης.

Απόσπασμα 2ο - Δεκαετία του 1990: «Και, βέβαια, παρά τις προσαρμογές που έγιναν στις εκπαιδευτικές πολιτικές του ΠΑΣΟΚ υπό την επίδραση υπερεθνικών μορφωμάτων (ΕΕ, ΟΟΣΑ, Διεθνής Τράπεζα) κατά τη δεκαετία του '90, μόνο προκατασκευασμένα ερμηνευτικά σχήματα και πολιτικές σκοπιμότητες μπορούν να 'δικαιολογήσουν' τον ισχυρισμό ότι το ΠΑΣΟΚ συνέβαλε στη νεοφιλελεύθερη και νεοσυντηρητική στροφή στην εκπαίδευση (Γ. Γρόλλιος- Γ. Κάσκαρης, *Η συμβολή του ΠΑΣΟΚ στην προώθηση και υλοποίηση της νεοφιλελεύθερης, νεοσυντηρητικής αναδιάρθρωσης της εκπαίδευσης, στο Αντιτετράδια της Εκπαίδευσης, τ. 73-74*). Να θυμίσουμε, εδώ, ότι η επέλαση του 'εκπαιδευτικού νεοφιλελευθερισμού' με ιδεολογικά σημαίνοντα τα εθνικά επίπεδα, τα αυστηρά κεντρικά συστήματα εξωτερικής αξιολόγησης σχολείων και εκπαιδευτικών, τη λογοδοσία, τη γονεϊκή επιλογή σχολείου, τα κουπόνια παιδείας, τα 'σπιτοσχολεία', την ενοχοποίηση των εκπαιδευτικών για τις χαμηλές επιδόσεις των σχολείων κ.ά., γίνεται λίγο πριν και λίγο μετά την κατάρρευση των χωρών του 'υπαρκτού σοσιαλισμού', το 1988, στη Μεγάλη Βρετανία της Θάτσερ (National Curriculum) και το 'Ένα έθνος Μανθανόντων' του Τζ. Μπους στις ΗΠΑ, το 1991. Μια πιστή αντιγραφή αυτής της εκπαιδευτικής πολιτικής δεν έχουμε στη χώρα μας, ακόμη και σε περιόδους 'προχωρημένης συντηρητικής στροφής', όπως στις αρχές της δεκαετίας του '90 (κυβέρνηση Κ. Μητσοτάκη)» (Μπουζάκης, 2023,σ.96).

Ο Μπουζάκης, αφού απαριθμεί τα «ιδεολογικά σημαίνοντα» του «εκπαιδευτικού νεοφιλελευθερισμού» σε ΗΠΑ και Αγγλία μετά την αναφορά στο άρθρο μας, υποστηρίζει ότι «πιστή αντιγραφή» αυτού του νεοφιλελευθερισμού δεν έγινε ούτε από την κυβέρνηση της ΝΔ του Μητσοτάκη το 1990-1993. Έτσι, επιχειρεί να κατασκευάσει έναν συνειρμό μεταξύ του άρθρου μας που αναφέρεται στο ΠΑΣΟΚ με την πιστή αντιγραφή του εκπαιδευτικού νεοφιλελευθερισμού από χώρα σε χώρα.

Πιστή αντιγραφή, βέβαια, δεν υπήρξε ποτέ και πουθενά, διότι οι παραλλαγές των συνδυασμών των νεοφιλελεύθερων και νεοσυντηρητικών μέτρων, καθώς και οι ρυθμοί εφαρμογής τους προσδιορίζονταν και προσδιορίζονται από τους κοινωνικοπολιτικούς συσχετισμούς δύναμης σε κάθε χώρα. Ανάμεσα στη νεοφιλελεύθερη θεωρία και στον πραγματισμό της εφαρμογής της υπάρχει μια διαρκής ένταση η οποία προσλαμβάνει πολλές μορφές και συνδέεται με σκληρές αντιπαραθέσεις, όπως μπορεί ευχερώς κάποιος να κατανοήσει με μια απλή ανάγνωση μελετών που αναφέρονται στην ιστορία του

νεοφιλελευθερισμού διεθνώς (π.χ. Χάρβεϊ, 2007).

Η νεοφιλελεύθερη-νεοσυντηρητική αναδιάρθρωση της εκπαίδευσης δεν είναι κατάλογος μέτρων που αντιγράφονται από χώρα σε χώρα, όπως λανθασμένα θεωρεί ο Μπουζάκης. Είναι μια πλευρά της επίθεσης των δυνάμεων του κεφαλαίου εναντίον των δυνάμεων της εργασίας και στον πυρήνα της βρίσκεται η αμεσότερη υπαγωγή της εκπαίδευσης στις ανάγκες του κεφαλαίου, με βασικά στοιχεία: α). τη δραστική περικοπή των δαπανών για τη δημόσια εκπαίδευση, η οποία εκτός από μηχανισμό κοινωνικής αναπαραγωγής αποτελεί και πολιτική-μορφωτική κατάκτηση των εκμεταλλεζόμενων και καταπιεζόμενων κοινωνικών τάξεων, με στόχο την απαξίωση και την υποβάθμισή της και συνεπώς την προώθηση της ιδιωτικής, κυρίως με βάση το σκεπτικό ότι η δημόσια εκπαίδευση είναι σπάταλη, γραφειοκρατική, υπεύθυνη για τη διόγκωση της ανεργίας, εξισωτική και αναξιοκρατική, ενώ οι εκπαιδευτικοί είναι ιδιοτελείς και οκνηροί, β). τη διείδυση επιχειρήσεων σε τομείς της δημόσιας εκπαίδευσης και την εφαρμογή ιδιωτικοοικονομικών κριτηρίων στη διοίκησή της, ώστε να λειτουργεί πειθαρχημένα και ευέλικτα, γ). την έμφαση σε όσα γνωστικά αντικείμενα παρέχουν δεξιότητες για την αγορά εργασίας, με αποτέλεσμα την υποβάθμιση εκείνων που έχουν κυρίως ανθρωπιστικό, καλλιτεχνικό και κοινωνικό περιεχόμενο, καθώς και την προώθηση της κατάρτισης έναντι της πολύπλευρης μόρφωσης, δ). την ενίσχυση της διαφοροποίησης και του ανταγωνισμού μεταξύ των εκπαιδευτικών μονάδων ώστε η εκπαίδευση να λειτουργεί ως αγορά, και ε). την ενίσχυση της ιεραρχικής από τα πάνω αξιολόγησης της εκπαίδευσης, των μαθητών και των εκπαιδευτικών με σκοπό τον ολοκληρωτικό ιδεολογικοπολιτικό έλεγχο τους (Γρόλλιος, 2021).

Μήπως ισχυριστήκαμε εμείς στο άρθρο μας ότι η κυβέρνηση της ΝΔ το 1990-1993 αντέγραψε πιστά τις νεοφιλελεύθερες εκπαιδευτικές πολιτικές από την Αγγλία ή από τις ΗΠΑ; Σαφώς όχι. Ωστόσο, ο Μπουζάκης προσπαθεί να μας συνδέσει με έναν τέτοιο ισχυρισμό για να προβάλλει μια απλοϊκή συλλογιστική: αφού ακόμα και η ΝΔ του Μητσοτάκη το 1990-1993 δεν αντέγραψε τη Θάτσερ και τον Μπους στην εκπαίδευση, είναι δυνατόν να το έκανε το σοσιαλιστικό ΠΑΣΟΚ στην ίδια δεκαετία; Ο στόχος αυτής της συλλογιστικής είναι να αποσυνδέσει το ΠΑΣΟΚ από τη νεοφιλελεύθερη-νεοσυντηρητική αναδιάρθρωση, να αθωώσει την πολιτική του, να το ξεπλύνει.

Όμως, το γεγονός ότι η κυβέρνηση της ΝΔ επιχείρησε το 1990-1993 να εφαρμόσει τη νεοφιλελεύθερη-νεοσυντηρητική αναδιάρθρωση στην οικονομία και στην κοινωνία, αλλά και στην εκπαίδευση, δεν το αμφισβητούσε ούτε ο ίδιος, όταν το 1993 έγραφε: *«Τα μέτρα οικονομικής και εκπαιδευτικής πολιτικής που έχουν ήδη ληφθεί στη χώρα μας, προσιδιάζουν με εκείνα των χωρών στις οποίες προαναφερθήκαμε (Αγγλία, ΗΠΑ)»* (Μπουζάκης, 1993,

σ.86). Αλλά και μόλις πριν τέσσερα χρόνια έγραφε ότι τη συγκεκριμένη περίοδο 1990-1993, «έχουμε την πρώτη συντηρητική, νεοφιλελεύθερη στροφή στην εκπαίδευση (κυβέρνηση ΝΔ με Κ. Μητσοτάκη)» (Μπουζάκης, 2019α, σ.223) και ότι ο τότε υπουργός παιδείας της κυβέρνησης της ΝΔ Βασίλειος Κοντογιαννόπουλος προσπάθησε να επαναφέρει ένα αυταρχικό θεσμικό πλαίσιο με έμφαση στην αξιολόγηση, στον συγκεντρωτισμό στην οργάνωση και διοίκηση της εκπαίδευσης, στην κατάργηση της επετηρίδας διορισμών και στους αυστηρούς κανονισμούς (Μπουζάκης, 2019α).

Η έμφαση στην αξιολόγηση, η κατάργηση της επετηρίδας που στόχευε στην αποσύνδεση του πτυχίου από το δικαίωμα στην εργασία και οι αυστηροί κανονισμοί για τη μαθητική ζωή οι οποίοι αφορούσαν μέχρι και την αμφίεση στα σχολεία ήταν ένας συνδυασμός νεοφιλελεύθερων και νεοσυντηρητικών μέτρων που δεν υλοποιήθηκε χάρη στις μεγάλες κινητοποιήσεις των εκπαιδευτικών και των μαθητών εναντίον τους. Οι κινητοποιήσεις αυτές συγκλόνισαν την Ελλάδα και υποχρέωσαν τη ΝΔ να αναδιπλωθεί, μετά την παλλαϊκή κατακραυγή για τη δολοφονία του καθηγητή Νικόλαου Τεμπονέρα από παρακρατικούς τραμπούκους της στην Πάτρα.

Με βάση τα προηγούμενα, το ερώτημα που τίθεται για τα λεγόμενα του Μπουζάκη είναι εάν η έμφαση στην αξιολόγηση των εκπαιδευτικών και η κατάργηση της επετηρίδας εντάσσονταν σε μια συντηρητική νεοφιλελεύθερη στροφή της εκπαίδευσης όταν τις προώθησε ο υπουργός παιδείας της ΝΔ Κοντογιαννόπουλος το 1991, ενώ όταν τις προώθησε λίγα χρόνια μετά (1997) ο υπουργός παιδείας του ΠΑΣΟΚ Αρσένης δεν εντάσσονταν. Ή μήπως δεν εντάσσονταν στον εκπαιδευτικό νεοφιλελευθερισμό και η εισαγωγή διδασκάλων σε πανεπιστημιακά προγράμματα που καθιέρωναν τα Προγράμματα Σπουδών Επιλογής, καθώς και ο πολλαπλασιασμός των εξετάσεων στο λύκειο με αποτέλεσμα τη μείωση των μαθητών οι οποίοι αποφοιτούσαν απ' αυτό με τη μεταρρύθμιση Αρσένη;

Το 2006 ο Μπουζάκης τόνιζε ότι θεμελιώδες χαρακτηριστικό της μεταρρύθμισης Αρσένη ήταν η προσαρμογή της εκπαίδευσης στις ανάγκες της αγοράς εφόσον ο στόχος της ένταξης στην Οικονομική και Νομισματική Ενοποίηση είχε αναγορευτεί σε κυρίαρχο εθνικό στόχο, μαζί με την οικονομική αποτελεσματικότητα του συστήματος, την υποβάθμιση της δημοκρατίας και της κοινωνικής δικαιοσύνης, την κυριαρχία της ανταγωνιστικότητας, της αποδοτικότητας, της ευελιξίας, της απασχολησιμότητας και της έντασης του κρατικού ελέγχου της εκπαίδευσης. Όμως, ορισμένα ψήγματα κράτους πρόνοιας, όπως η ενισχυτική διδασκαλία και το ολοήμερο σχολείο, διαφοροποιούσαν την ασκούμενη πολιτική από «το αυστηρό πλαίσιο μιας νεοφιλελεύθερης πολιτικής στην εκπαίδευση» (Μπουζάκης, 2006, σ.194).

Με άλλα λόγια, ο Μπουζάκης αθώωνε τη μεταρρύθμιση Αρσένη από την προώθηση της νεοφιλελεύθερης-νεοσυντηρητικής αναδιάρθρωσης στο όνομα της διαφοροποίησής της από «το αυστηρό πλαίσιο» μιας νεοφιλελεύθερης εκπαιδευτικής πολιτικής λόγω ορισμένων ψηγμάτων κράτους πρόνοιας που εμπεριείχε! Με αυτή τη λογική, ασφαλώς, οποιαδήποτε πολιτική μπορεί να μη θεωρηθεί νεοφιλελεύθερη ή νεοσυντηρητική, φτάνει οι σχεδιαστές της να τοποθετήσουν κάποια ψήγματα κράτους πρόνοιας σαν κερασάκια στην τούρτα της νεοφιλελεύθερης-νεοσυντηρητικής αναδιάρθρωσης.

Στην πραγματικότητα, δυστυχώς για τον Μπουζάκη, εκείνα τα στοιχεία που καθόριζαν τον χαρακτήρα της μεταρρύθμισης Αρσένη δεν ήταν τα ψήγματα του κράτους πρόνοιας που εμπεριείχε, αλλά η επίθεση εναντίον των κατακτήσεων και των δικαιωμάτων των εκπαιδευτικών, των μαθητών και των φοιτητών με την κατάργηση της επετηρίδας, την αξιολόγηση από το Σώμα Μονίμων Αξιολογητών, τον πολλαπλασιασμό των εξετάσεων στο λύκειο και τα προγράμματα σπουδών επιλογής με δίδακτρα, γεγονός που έγινε αντιληπτό από τους ίδιους και εκφράστηκε στις μεγάλες κινητοποιήσεις τους. Το ΠΑΣΟΚ του Σημίτη προώθησε τη νεοφιλελεύθερη-νεοσυντηρητική αναδιάρθρωση στην εκπαίδευση, όπως το έκανε στην οικονομία και στην κοινωνία, με μια κρίσιμη διαφορά. Ενώ στην οικονομία και την κοινωνία μεγάλο μέρος της αναδιάρθρωσης εφαρμόστηκε, στην εκπαίδευση η ένταση των κινητοποιήσεων των εκπαιδευτικών και των μαθητών ενάντια στο νεοφιλελεύθερο-νεοσυντηρητικό πυρήνα της μεταρρύθμισης Αρσένη ήταν τέτοια, που υποθήκευσε το μέλλον της μετά τις εκλογές του 2000.

Ο Μπουζάκης ελάχιστα κατανοεί, όπως και για τη δεκαετία του 1980, τις αλλαγές στο ΠΑΣΟΚ στη διάρκεια της δεκαετίας του 1990 και έτσι δεν συσχετίζει αυτές τις αλλαγές με την οικονομική, την κοινωνική και την εκπαιδευτική πολιτική του. Η τεχνοκρατική εσωκομματική τάση του ΠΑΣΟΚ κυριάρχησε οριστικά μετά τον θάνατο του ιδρυτή και προέδρου του Ανδρέα Παπανδρέου το 1996. Η νίκη του Σημίτη στο κομματικό συνέδριο του 1996 σήμανε τη γέννηση του νέου ΠΑΣΟΚ και οι βουλευτικές εκλογές του 1996 ολοκλήρωσαν τη διαδικασία μεταμόρφωσής του σε κόμμα κρατικής διαχείρισης (Σπουρδαλάκης, 1998).

Κατά τη δεκαετία του 1990, οι κυβερνήσεις του ΠΑΣΟΚ καθιέρωσαν τη λιτότητα για τους εργαζόμενους ως μόνιμο και βασικό χαρακτηριστικό της οικονομικής πολιτικής τους, προώθησαν την αναδιανομή του κοινωνικού πλούτου προς όφελος της (κυρίαρχης) αστικής τάξης και υιοθέτησαν την κατεύθυνση των ιδιωτικοποιήσεων στον δημόσιο τομέα. Διεύρυναν τη μερική απασχόληση, τη σύνδεση του μισθού με την παραγωγικότητα και την ανακατανομή του συνολικού χρόνου εργασίας, με στόχο την αύξηση της παραγωγικότητας

των επιχειρήσεων. Η επιλογή της (κυρίαρχης) αστικής τάξης να προωθήσει τον εκσυγχρονισμό, με τον οποίο πρωταρχικά εννοούσε τη νεοφιλελεύθερη αναδιάρθρωση της ελληνικής οικονομίας και κοινωνίας ώστε να ενισχύσει τη θέση της στις νέες συνθήκες διεθνοποίησης του κεφαλαίου υπό τον έλεγχο των ισχυρών κρατών της Ευρωπαϊκής Ένωσης, έμοιαζε αδιαμφισβήτητη. Η συμμετοχή στην Οικονομική και Νομισματική Ενοποίηση (ΟΝΕ) έγινε η νέα μεγάλη ιδέα της ελληνικής αστικής τάξης, υποστηριζόμενη από μια τεχνοκρατική εκσυγχρονιστική ρητορική (Σακελλαρόπουλος & Σωτήρης, 2004).

Από πολιτική άποψη, η επικράτηση του νεοφιλελευθερισμού και του νεοσυντηρητισμού διεθνώς σήμαινε μια στρατηγική νίκη της Δεξιάς και μια ιστορική ήττα της λεγόμενης Κεντροαριστεράς. Στα μέσα της δεκαετίας του 1990, δυνάμεις της Κεντροαριστεράς αποδέχθηκαν τις νεοφιλελεύθερες ιδέες επιχειρώντας να διατηρήσουν σε κάποιο βαθμό ορισμένες θέσεις τους που αφορούσαν τις δημόσιες κοινωνικές υπηρεσίες, όπως έκαναν οι Νέοι Δημοκρατικοί του Μπιλ Κλίντον στις Ηνωμένες Πολιτείες και οι Νέοι Εργατικοί του Τόνι Μπλερ στο Ηνωμένο Βασίλειο. Η πορεία του ΠΑΣΟΚ ήταν ανάλογη στην ίδια δεκαετία. Ακόμη και ο Αρσένης τον οποίο συνέχισε μέχρι πριν λίγα χρόνια να εγκωμιάζει ο Μπουζάκης (2019β) έχει υπογραμμίσει ότι το εκσυγχρονιστικό ρεύμα του Σημίτη που κυριάρχησε στο ΠΑΣΟΚ στη δεκαετία του 1990 είχε «έναν σαφέστατο προσανατολισμό στην οικονομική του πολιτική» που ήταν «μια παραλλαγή του νεοφιλελεύθερου μοντέλου» (Αρσένης, 2015, σ.23).

Συνοψίζουμε και συμπεραίνουμε. Η Νέα Δημοκρατία επιχείρησε να προωθήσει τη νεοφιλελεύθερη-νεοσυντηρητική αναδιάρθρωση στην οικονομία, στην κοινωνία και στην εκπαίδευση στις αρχές της δεκαετίας του 1990, αλλά απέτυχε να την εφαρμόσει στην εκπαίδευση εξαιτίας των κινητοποιήσεων των εκπαιδευτικών και των μαθητών εναντίον της το 1991. Το ΠΑΣΟΚ προώθησε τη νεοφιλελεύθερη - νεοσυντηρητική αναδιάρθρωση στην οικονομία και την κοινωνία, καθώς και στην εκπαίδευση όπου διάνθισε τον σκληρό πυρήνα της (αξιολόγηση των εκπαιδευτικών, κατάργηση της επετηρίδας, εισαγωγή διδάκτρων σε πανεπιστημιακά προγράμματα και πολλαπλασιασμός των εξετάσεων στο λύκειο) με ψήγματα κράτους πρόνοιας, δευτερεύουσας, βέβαια, σημασίας. Δεν είναι, βέβαια, τυχαίο ότι οι κινητοποιήσεις των εκπαιδευτικών και των μαθητών εναντίον των μέτρων της νεοφιλελεύθερης - νεοσυντηρητικής αναδιάρθρωσης που προώθησε το ΠΑΣΟΚ και τα ψήφισε στη Βουλή το 1997, ήταν τουλάχιστον εξίσου σημαντικές με τις κινητοποιήσεις του 1991 εναντίον των νεοφιλελεύθερων και νεοσυντηρητικών μέτρων της ΝΔ. Συνεπώς, το ΠΑΣΟΚ στη δεκαετία του 1990, παρά τα λεγόμενα του Μπουζάκη, προώθησε με άμεσο τρόπο τη νεοφιλελεύθερη - νεοσυντηρητική αναδιάρθρωση στην εκπαίδευση, στην ιδεολογικοπολιτική προετοιμασία της οποίας, όπως είδαμε, είχε ήδη συμβάλει μετά το 1985.

Όταν λοιπόν ο Μπουζάκης καταλογίζει σ' εμάς «πολιτικές σκοπιμότητες» εξαιτίας του «ισχυρισμού» μας ότι το ΠΑΣΟΚ συνέβαλε στη νεοφιλελεύθερη-νεοσυντηρητική στροφή στην εκπαίδευση, δρα όπως ποικιλώνυμοι υπερασπιστές της κυρίαρχης κοινωνικής τάξης πραγμάτων οι οποίοι υποστηρίζουν ότι η εκπαίδευση δεν είναι πολιτική αλλά εθνική υπόθεση. Αυτοί οι υπερασπιστές της κυρίαρχης κοινωνικής τάξης πραγμάτων προτείνουν διάφορες εκδοχές εκσυγχρονισμού της εκπαίδευσης, με βάση, βέβαια, τις κατευθύνσεις της Ευρωπαϊκής Ένωσης τις οποίες θεωρούν ουδέτερες κοινωνικά, πολιτικά και ιδεολογικά. Το βασικό τους δόγμα είναι ότι πρέπει να υπάρχει εθνική συναίνεση στα εκπαιδευτικά (και όχι μόνο) ζητήματα για να μπορέσει η Ελλάδα να είναι ισχυρή στην Ευρωπαϊκή Ένωση, αποδεχόμενη, ασφαλώς, τις νεοφιλελεύθερες και νεοσυντηρητικές βασικές πολιτικές και ιδεολογικές κατευθύνσεις της τελευταίας.

Και μια ακροτελεύτια παρατήρηση. Η προσπάθεια του Μπουζάκη να χρησιμοποιήσει τη συγγραφή της ιστορίας της ΔΟΕ για να αθωώσει (ξεπλύνει) το ΠΑΣΟΚ από τη συμβολή του στην προώθηση της νεοφιλελεύθερης - νεοσυντηρητικής αναδιάρθρωσης στην ελληνική οικονομία, κοινωνία και εκπαίδευση συνδυάζεται με την επίθεσή του σε απόψεις προσώπων που έχουν αντιταχθεί ενεργητικά σ' αυτή την αναδιάρθρωση. Δεν θεωρούμε τυχαίο το γεγονός ότι σ' έναν ογκώδη τόμο σχεδόν 600 σελίδων της ιστορίας της ΔΟΕ επέλεξε να αντιπαρατεθεί μόνο στο δικό μας άρθρο, ενώ πριν λίγα χρόνια προλόγισε βιβλίο του προέδρου της Αρχής Διασφάλισης της Ποιότητας στην Πρωτοβάθμια και Δευτεροβάθμια Εκπαίδευση (ΑΔΙΠΠΔΕ) Ηλία Ματσαγγούρα που έκανε ολομέτωπη επίθεση σε κείμενα ομόλογης θεωρητικής και πολιτικής κατεύθυνσης με το δικό μας.

Μάλιστα, σ' εκείνον τον πρόλογό του, ο Μπουζάκης ανέλαβε να εξυμνήσει τον Ματσαγγούρα, δηλαδή τον πρόεδρο της ΑΔΙΠΠΔΕ ο οποίος στήριξε τις μνημονιακές πολιτικές των κυβερνήσεων της ΝΔ του Αντώνη Σαμαρά και των ΣΥΡΙΖΑ/ΑΝΕΛ του Αλέξη Τσίπρα, ανακηρύσσοντάς τον σε «κριτικό παιδαγωγό» (Μπουζάκης, 2019γ - για μια κριτική της στήριξης του προέδρου της ΑΔΙΠΠΔΕ στη νεοφιλελεύθερη-νεοσυντηρητική αναδιάρθρωση και της «κριτικής σχολικής παιδαγωγικής» του, βλπ. Γρόλλιος, 2021). Όπως φαίνεται, λοιπόν, η συμβολή του Μπουζάκη στη στήριξη της νεοφιλελεύθερης-νεοσυντηρητικής αναδιάρθρωσης δεν περιορίζεται στην ωραιοποίηση (ξέπλυμα) της εκπαιδευτικής πολιτικής του ΠΑΣΟΚ των δεκαετιών 1980 και 1990. Και ως τέτοια πρέπει να γίνει κατανοητή και να αντιμετωπιστεί πολιτικά και ιδεολογικά.

Βιβλιογραφία

Αρσένης, Γ. (2015). Γιατί δεν έκατσα καλά. Η εμπειρία της εκπαιδευτικής μεταρρύθμισης 1996-2000. Gutenberg: Αθήνα.

Ασημακόπουλος, Β. (2016). Αντιθέσεις, αντιφάσεις και εσωτερικές συγκρούσεις στο ΠΑΣΟΚ την περίοδο 1974-1990. Ερμηνευτικές όψεις της ιστορικής εξέλιξης του ελληνικού κοινωνικού σχηματισμού. Διδακτορική Διατριβή. Τμήμα Κοινωνικής Πολιτικής, Πάντειο Πανεπιστήμιο Κοινωνικών και Πολιτικών Επιστημών.

Βούλγαρης, Γ. (2001). Η Ελλάδα της μεταπολίτευσης 1974-1990. Σταθερή δημοκρατία σημαδεμένη από τη μεταπολεμική ιστορία. Θεμέλιο: Αθήνα.

Γρόλλιος, Γ. (2002). Κοινωνία της γνώσης και της πληροφορίας, μεταμοντέρνο και εκπαιδευτική μεταρρύθμιση στο Πρακτικά του 8ου Συνεδρίου Ιδεολογικά ρεύματα και τάσεις της διανόησης στη σημερινή Ελλάδα. Ίδρυμα Σάκη Καραγιωργα: Αθήνα, σσ.323-335.

Γρόλλιος, Γ. (2021). Η νεοφιλελεύθερη-νεοσυντηρητική αναδιάρθρωση της ελληνικής εκπαίδευσης, η ΑΔΙΠΠΔΕ και η «κριτική σχολική παιδαγωγική» του προέδρου της. Κριτική Εκπαίδευση, τχ.1, σσ.34-71.

Γρόλλιος, Γ. & Κάσκαρης, Γ. (2005). Η συμβολή του ΠΑΣΟΚ στην προώθηση και υλοποίηση της νεοφιλελεύθερης νεοσυντηρητικής αναδιάρθρωσης στην Ελλάδα. Αντιτετράδια της Εκπαίδευσης, τχ.73-74, σσ.33-38.

Γρόλλιος, Γ. & Λιάμπας, Τ. (2021). Η σύγχρονη εκπαιδευτική πολιτική της Νέας Δημοκρατίας. Κριτική Εκπαίδευση, τχ.2, σσ.14-29.

Λιόσης, Β. (2024). Μισός αιώνας από τη μεταπολίτευση. Ορισμός, περιοδολόγηση, κομβικά γεγονότα, τάσεις, χρονοσειρές, αποτιμήσεις. Τόπος: Αθήνα.

Μαριόλης, Δ. (2023). Πράσινος, βαθύς πράσινος: ο τρίτος τόμος της ιστορίας της ΔΟΕ <https://www.e-lesxi.gr> [ανακτήθηκε στις 9/5/2024].

Μπουζάκης, Σ. (1992) Εκπαιδευτικές μεταρρυθμίσεις στη δεκαετία του '80. Μια αναλυτική-ερμηνευτική προσέγγιση των νέων προσπαθειών και των νέων αδιεξόδων στο Ι. Πυργιωτάκης & Ι. Κανάκης (επιμ) Παγκόσμια κρίση στην εκπαίδευση: Μύθος ή πραγματικότητα; Γρηγόρης: Αθήνα, σσ.240-265.

Μπουζάκης, Σ. (1993). Σύγχρονες τάσεις στη διεθνή εκπαίδευση στο Σ. Μπουζάκης (επιμ)

Συγκριτική παιδαγωγική ΙΙΙ. Θεωρητικά, μεθοδολογικά προβλήματα και σύγχρονες τάσεις στη διεθνή εκπαίδευση. Gutenberg: Αθήνα, σσ.55-100.

Μπουζάκης, Σ. (2006). Νεοελληνική εκπαίδευση (1821-1998). Εξαρτημένη ανάπτυξη. Πέμπτη έκδοση συμπληρωμένη. Gutenberg: Αθήνα.

Μπουζάκης, Σ. (2019α). Πανελλήνια Αγωνιστική Συνδικαλιστική Κίνηση Δασκάλων και Νηπιαγωγών (ΠΑΣΚ Δ/Ν) (1974-2018) Αγώνες για τη δημοκρατία και την αλλαγή στην εκπαίδευση. Θέσεις, αντιθέσεις, δράσεις, συγκρούσεις, πρόσωπα. Ψηφιακές Εκτυπώσεις Πέτρος Κούλης: Πάτρα.

Μπουζάκης, Σ. (2019β). Εκπαιδευτική μεταρρύθμιση και αντίδραση στο παράδειγμα της μεταρρύθμισης Αρσένη (1997/1998) στο Όμιλος Πρωτοβουλίας για την Ελληνική Παιδεία (επιμ) Εκπαιδευτική μεταρρύθμιση και εκπαιδευτική πολιτική. Τιμητικό αφιέρωμα στη μνήμη του Γεράσιμου Αρσένη. Gutenberg: Αθήνα, σσ.125-152.

Μπουζάκης, Σ. (2019γ) Πρόλογος στο Ματσαγγούρας, Η. Από την τεχνοκρατική στην ερμηνευτική και την κριτική σχολική παιδαγωγική. Gutenberg: Αθήνα, σσ.14-17.

Μπουζάκης, Σ. (2023). Διδασκαλική Ομοσπονδία Ελλάδας 1922 - 2022. Ένας αιώνας αγώνων για την εκπαίδευση, τους εκπαιδευτικούς, την κοινωνία. Τόμος Γ' 1974-2000. Διδασκαλική Ομοσπονδία Ελλάδας: Αθήνα.

Νούτσος, Χ. (1997). Γεώργιος Α. Παπανδρέου. Ιστορία της εκπαίδευσης και αγιογραφία, Δωδώνη, Επιστημονική Επετηρίδα του Τμήματος Φιλοσοφίας, Παιδαγωγικής και Ψυχολογίας της Φιλοσοφικής Σχολής του Πανεπιστημίου Ιωαννίνων, Ιωάννινα, τ.ΚΣΤ' (Μέρος Τρίτο), σσ.107-175.

Νούτσος, Χ. (2002). Γεώργιος Α. Παπανδρέου. Αγιογραφία και δικαίωση, Δωδώνη, Επιστημονική Επετηρίδα του Τμήματος Φιλοσοφίας, Παιδαγωγικής και Ψυχολογίας της Φιλοσοφικής Σχολής του Πανεπιστημίου Ιωαννίνων, Ιωάννινα, τ.31, (Μέρος Τρίτο), σσ.23-78.

Σακελλαρόπουλος, Σ. & Σωτήρης, Π. (2004). Αναδιάρθρωση και εκσυγχρονισμός. Κοινωνικοί και πολιτικοί μετασχηματισμοί στην Ελλάδα της δεκαετίας του 90. Παπαζήσης: Αθήνα.

Σπουρδαλάκης, Μ. (1998). Από το «κίνημα διαμαρτυρίας» στο «νέο ΠΑΣΟΚ». Στο Μ. Σπουρδαλάκης (επιμ) ΠΑΣΟΚ. Κόμμα - κράτος - κοινωνία. Πατάκης: Αθήνα, σσ.15-74.

Χάρβεϊ, Ντ. (2007). Νεοφιλελευθερισμός. Ιστορία και παρόν. Μτφρ Α. Αλαβάνου.
Καστανιώτης: Αθήνα.

Πηγή: e-lesxi.gr